

Az egyházi ének wittenbergi megújítása és a nürnbergi Achtliederdruck (1524) Luther és a reformáció első énekfüzete*

Ittész Gábor

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen

Bevezetés

Éppen ötszáz éve, 1524-ben született meg a gyülekezeti énekeskönyv műfaja. Az évforduló jelentőségét mutatja, hogy a Német Posta az év elején emlékbélyeget bocsátott ki az alkalomra.¹ A Luther által útjára indított megújulási mozgalom 1517-ben kezdődött, de az első mozgalmas évek középpontjában olyan, a társadalmat is feszítő teológiai kérdések álltak, amelyekhez képest a liturgiai gyakorlat megújítása másodlagosnak tűnt. Csak a reformátor wartburgi tartózkodása idején, 1521–1522-ben kitört wittenbergi zavargások nyomán került ez a téma a figyelem középpontjába. Luther azonban kifejezetten visszafogott volt, és türelemre intett.² Bár ezt követően erőteljes lépéseket tett a mise megújítására, és egy jelentős énekszerzői programot is útjára indított, 1523 végéig nem jelent meg énekgyűjtemény. A következő évben viszont rögtön négy is. Az első Nürnbergben,³ aztán kettő Erfurtban. Ezek nagyon hasonlóak voltak, de két különböző kiadó adta ki őket.⁴ Végül a negyedik a reformáció fellegvárában, Wittenbergben látott napvilágot.⁵ Felmerül a kérdés, a négy kiadvány közül melyik is a reformáció első énekeskönyve. Kézenfekvő lenne a legkorábban megjelentetettnek tekinteni, de ebben a tanulmányban éppen azt igyekszem megmutatni, hogy ez valójában miért nem indokolt.

1. Az első wittenbergi énekek

A wittenbergi gyülekezeti éneklés kezdeteire vonatkozó tudásunkat sok bizonytalanság övezi. Andreas Bodenstein von Karlstadt (1480k.–1541), aki Luther távollétében a reformok élére állt, már 1521 nyarán a népnyelvű éneklés mellett tört lándzsát. Azt is tudjuk, hogy az év végén, a – sok szempontból rendhagyó – karácsonyi misén hangzott el népnyelvű ének. Valószínűleg nem ez volt az egyetlen ilyen alkalom.⁶ Az *Invocavit*-prédikációkat követő visszarendeződés nem szüntette meg a megújulás iránti igényt sem Wittenbergben, sem Szászország más területein. Allstedtben például Thomas Müntzer (1488k.–1525) indított útjára jelentős reformokat a mise megújítása és a népnyelvű istentisztelet bevezetése érdekében.⁷ Luther tisztában volt mindezzel, és 1523-tól ő adott új lendületet a folyamatnak.⁸

Az év július 1-jén a brüsszeli piactéren megégettek két fiatal antwerpeni ágostonos szerzetest, Hendrik Voest (†1523) és Johannes Escht (1485k.–1523), mert nyilvánosan és

¹* A tanulmány elkészítését a Debreceni Református Hittudományi Egyetem kutatási pályázata támogatta.

A kiadó hivatalosan a német Szövetségi Pénzügyminisztérium. A bélyeg 2024. január 4-én jelent meg, és 2024. január 23-án tartották a bemutatóját Goslarban (*Sonderpostwertzeichen* 2024).

² Ld. a híres *Invocavit*-prédikációit (LVM 6: 215–242, 23–30. sz.; vö. Luther 1994).

³ VD16 L 4698–4700 (*Achtliederdruck*).

⁴ VD16 E 1151–1152 (*Färbefaß-Enchiridion*) és E 1153 (*Maler-féle Enchiridion*).

⁵ VD16 L 4776 (*Geistliche Gesangbüchlein*).

⁶ Leaver 2017: 65.

⁷ Leaver 2017: 84–88; Matheson 1994: 162–182.

⁸ A liturgiai reform történetét bővebben tárgyalom megjelenés alatt álló tanulmányomban: ‘Luther és az evangélikus énekeskönyv születése’.

állhatatosan vallották Luther tanait.⁹ Így a reformátor rendtársai lettek Németalföldön az előző évben bevezetett inkvizíció első áldozatai. Luthert – érthető módon – mélyen megrázta az eset. A tragikus történetet az első híradások nyomán meg is énekelte, így állítva emléket a reformáció első vértanúinak.¹⁰ Ahogy Payr Sándor száz éve – „az evangélikus egyházi ének négyszázados jubileumára” – kicsit leegyszerűsítve, de nem minden alap nélkül írta: „Szomorú tény, hogy az ellenség vérontásából fakadt ki egyházi énekünk áldásfolyama”.¹¹ Az ‘Új ének kell zengenünk’¹² keletkezését 1523. augusztus elejére teszik.¹³ Bár példány nem maradt fenn belőle, a kutatás általánosan elfogadja, hogy először egyoldalas nyomtatvány formájában terjedt az ének.¹⁴

Időben közel esik hozzá a ‘Jer, örvendjünk, keresztyének’¹⁵ keletkezése, amelyet 1523. nyár végére vagy ősz elejére datál a kutatói konszenzus.¹⁶ A két ének között tartalmi kapcsolat is felismerhető azon túl, hogy formailag mindkettő a német népköltészet balladai hagyományából táplálkozik és a *Zeitlied* népszerű műfajába illeszkedik. Míg az elsőben Luther egy megrázó történelmi esemény kapcsán fogalmazza meg az evangélium üzenetét, az utóbbi szó szerint költői hitvallásnak tekinthető, amelyben a nyitó versszak többes szám első személyű formulája¹⁷ után a szerző egyes szám első személyben vall a személyes megváltásról. Luther egyébként a második ének is otthoni-személyes, nem pedig gyülekezeti használatra szánhatta, amit a szöveg hosszúsága is jelez.¹⁸ Hogy mégis istentiszteleti használatba került, az nem pusztán – és talán nem is elsősorban – a szerző személyes tekintélyének, hanem az énekszöveg belső értékeinek köszönhető. Formai-irodalmi szempontból mindkét korai darabot remekműnek tartják – olyannyira, hogy korábban komolyan felmerült, hogy az ‘Új ének’ nem keletkezhetett Luther első alkotói korszakának az elején, hanem csak a vége felé.¹⁹ De nem azért „új”, mert a szerzőnek volt már korábbi műve, hanem azért, mert a kortárs énekköltészetet akarja megújítani. Akárhogy is, ezek a szövegek nem tűnnek „korai zsenének”. Meglepő, de Luther énekköltőként nemcsak erős programmal, hanem erős darabokkal is lépett színre.

A *Formula missae* 1523/1524 fordulóján kiadott német fordításának függelékében két gyülekezeti ének is megjelent nyomtatásban²⁰: Luther ‘Es wollt uns Gott genädig sein’ kezdetű zsoltárparafrazisa²¹ mellett Johann Agricola (1494–1566) ‘Fröhlich wollen wir Halleluja singen’ kezdetű korálja.²² Az említett Luther-énekekkel kapcsolatban két korabeli krónika is

⁹ BBKL 1: 1546 (s.v. Esschen und Voes) és 29: 1503–1505 (s.v. Voes).

¹⁰ LVM 3: 253–263; vö. WA 35: 91–97, 411.1–415.9; AWA 4: 75–76, 217–222 (18. sz.); ld. még HEG 3(19): 45–46. Az *Achtliederdruck*ban szereplő énekek adatait az *1. táblázathoz* kapcsolódóan adom meg, a többi énekét pedig az első előfordulásakor.

¹¹ Payr 1926: 3.

¹² Ha van magyar fordításuk, akkor az énekeket azon a címen idézem. Ha magyar fordításuk nem ismert, de szerepelnek a ma használatos német evangélikus énekeskönyvben (EG), akkor onnan veszem át a címet. Egyéb esetekben a korabeli német címváltozatot használom.

¹³ LVM 3: 256.

¹⁴ WA 35: 10–11, 94; AWA 4: 75–76 (18. sz.); Kaufmann 2019: 686; vö. LVM 3: 257.

¹⁵ Vö. 61. jz.

¹⁶ WA 35: 10, 133–135; HEG 3(19): 46.

¹⁷ A német eredeti felütésében a megszólítás többes szám második személyű, de a második sorban vált a perspektíva, és onnantól a versszak végéig háromszor is szerepel a „wir” és „uns” alak.

¹⁸ A hosszúra nyúló éneklést Luther a *Formula missae*ben is kritizálja (LVM 3: 278, 291), és az új program részeként ekkoriban írt énekei is jellemzően 20-30 sorosak (a ‘Jer, örvendjünk, keresztyének’ ezzel szemben 70 sor).

¹⁹ Spitta 1905: 276–277; vö. WA 35: 94–97.

²⁰ WA 12: 202, 35: 8; AWA 4: 66.

²¹ Wackernagel 1964: 3:8 (7. sz.); WA 35: 123–124, 418.1–419.9; AWA 4: 66–68, 184–187 (10. sz.). A 67. zsoltár feldolgozása kis változtatással ma ‘Es wolle Gott uns gnädig sein’ (EG 280) címen ismert.

²² Wackernagel 1964: 3:51 (74. sz.).

feljegyzzi, hogy 1524. május elején a 130. zsoltár átköltésével²³ együtt egy szegény takács (vagy koldus) énekelte – és talán röplap formájában eladásra is kínálta – Magdeburgban, amiért le is tartóztatták. A történetnek azonban happy end lett a vége, mert a város népe, amely eltanulta tőle az énekeket, eredményesen követelte a szabadonbocsátását,²⁴ sőt a tágabb összefüggésekből az is kiderül, hogy hosszabb távon ez az epizód indította el a várost a reformáció felvétele felé.²⁵ Az énekből fennmaradt egy korabeli magdeburgi plakátnyomat, talán éppen abból a kiadásból, amelynek példányait az énekes is terjesztette.²⁶

A fentiekén kívül még egy sor további énekről valószínűsíthető, hogy az első gyűjtemények megjelenése előtt – és egy ideig még utánuk is – röplapformában terjedtek. Luther szerzeményei közül ezek közé tartozik egy karácsonyi²⁷ és két húsvéti ének,²⁸ amelyek 1523 telén, illetve 1524 tavaszán, az adott ünnepek tájékán születtek, valamint egy úrvacsorai ének²⁹ és a reformátor Tízparancsolat-éneke.³⁰ Ugyancsak ide sorolható Erhard Hegenwald (fl.1523–1540) zsoltárparafraízisa ‘Erbarm dich mein, o Herre Gott’,³¹ valamint Michael Stifel (1487k.–1567) ‘Dein armer hauf, Herr, thut klagen’³² és Paul Speratus (1484–1551) ‘Eljött hozzánk az üdvösség’³³ kezdetű éneke. Ezeknek az énekeknek a feltételezett wittenbergi első kiadása egyetlen esetben sem maradt fenn, viszont augsburgi, nürnbergi, magdeburgi utánnyomásokkal több mint tíz kiadásból rendelkezünk legalább egy-egy példányban, és ezek közül több is megőrizte a wittenbergi eredetének nyomait.³⁴

Hegenwald éneke minden bizonnyal az 51. zsoltárnak az az átdolgozása, amelyre egy 1523 végén kelt levelében Luther maga is utalt mint már munkában levő anyagra.³⁵ Speratus nagyhatású éneke szintén 1523 utolsó hónapjaiban keletkezhetett Wittenbergben,³⁶ és szoros

²³ Vö. 68. jz.

²⁴ WA 35: 9–10; Leaver 2017: 90.

²⁵ Kaufmann 2019: 687–688.

²⁶ Ameln 1957; Kaufmann 2019: 688–691. Az eredeti kiadás (Magdeburg: Hans Knappe, 1524) megtalálható Libri impr. rari fol. 514 jelzet alatt a berlini Staatsbibliothek gyűjteményében.

²⁷ ‘Jézus Krisztus, dicsértéssel’ (EÉ 154) = ‘Gelobet seist du, Jesu Christ’ (EG 23); Wackernagel 1964: 3:9 (9. sz.); WA 35: 147–148, 434.1–435.15, 499; AWA 4: 60, 165–167 (5. sz.); HEG 3(10): 11–22. A formátumhoz ld. WA 35: 11, 148.

²⁸ ‘Jézus, Megváltónk sírba szállt’ (EÉ 215) = ‘Christ lag in Todesbanden’ (EG 101); Wackernagel 1964: 3:12 (15. sz.); WA 35: 155–160, 443.6–445.5, 506–507; AWA 4: 71, 194–197 (12. sz.); HEG 3(12): 56–62; és ‘Jézus Krisztus, Üdvözítőnk’ (EÉ 214) = ‘Jesus Christus unser Heiland, den Tod überwand’ (EG 102); Wackernagel 1964: 3:11 (13–14. sz.); WA 35: 160–161, 445.6–21, 507–508; AWA 4: 72, 198–201 (13. sz.); HEG 3(3): 56–60. A röplapformátumukhoz ld. WA 35:11 és 160.

²⁹ ‘Krisztus Jézus, mi Megváltónk’ (EÉ 303) = ‘Jesus Christus, unser Heiland, der von uns den Gotteszorn wandt’ (EG 215); Wackernagel 1964: 3:9–10 (10. sz.); WA 35: 142–146, 435.16–437.8, 500–501; AWA 4: 61, 168–170 (6. sz.); HEG 3(21): 15–22. A formátumhoz ld. WA 35: 11, 142, 148.

³⁰ ‘Ez a szent tízparancsolat’ (EÉ 433) = ‘Dies sind die heiligen zehn Gebot’ (EG 231); Wackernagel 1964: 3:15–16 (22. sz.); WA 35: 135–141, 426.1–428.20, 495–497; AWA 4: 55–56, 149–153 (1. sz.); HEG 3(20): 18–22. Formátumhoz ld. WA 35: 11–12, 141.

³¹ Wackernagel 1964: 3:48 (70. sz.). Formátumához ld. WA 35: 11, 148.

³² Wackernagel 1964: 3:79–80 (108. sz.). Formátumához ld. WA 35: 12.

³³ Vö. 62. jz. A röplapformátumhoz ld. Degen 2010: 135, 157–158; HEG 3(31): 35.

³⁴ Leaver 2017: 88–90.

³⁵ LVM 7: 374 (698. sz., Luther Spalatinnak, 1523 vége).

³⁶ Egy 19. században feltárt, de ma már kétes értékűnek tartott forrás nyomán széles körben elterjedt – és máig meglepően szívósan tartja magát (pl. HEG 2: 305; Hendrix 2009: 185; Leaver 2017: 77) – az a nézet, hogy Speratus még az olmtüzi börtönben írta volna ezt az énekét, ahol 1523. május–augusztus között a Luther hatására kibontakozó „eretneksége” miatt a máglyahalált várta. Mára azonban ez az elmélet megdőlt, és az ének keletkezését Speratus Wittenbergbe érkezése utánra datálják (Degen 2010: 147–148; HEG 3(31): 35). Leaver úgy hivatkozta Degen cikkét (igaz, nem a konkrét helyet, csak a teljes tanulmányt), hogy közben elfogadja és tényként közli az olmtüzi datálást anélkül, hogy az ellentmondást feloldaná vagy akár csak nyugtázná.

kapcsolatot mutat Luther korai darabjával, a ‘Jer, örvendjünk keresztyének’-kel, amellyel megegyezik hétsoros versformája.³⁷ Az énekkel kapcsolatban egy Luther-anekdótát is megőrzött a történelmi emlékezet, bár ennek hitelessége sokkal kétségesebb, mint a már idézett hasonló magdeburgi történeté. A forrása a 17. századi polihistorig, Veit Ludwig von Seckendorffig (1626–1692) vezethető vissza, aki kéziratos forrásokra hivatkozva jegyezte fel az epizódot reformációtörténetében.³⁸ Eszerint Luther a dolgozószobájából hallotta, amint egy koldus Speratus énekét énekli az ablaka alatt, amelyet a reformátor akkor még nem ismert. Ezért megkérte a koldust, hogy ismétlje el, és érdeklődött a szerzője felől. Az élménytől könnyekig meghatódva hálát adott Istennek, hogy igazságát ilyen énekekkel is széles körben terjeszti. Bár a történet minden bizonnyal apokrif,³⁹ a konkrét részletektől eltekintve – magdeburgi társával együtt – hozzájárulhat annak megértéséhez, hogy az első időkben hogyan terjedtek a reformáció énekei.

2. *Achtliederdruck* (Nürnberg, 1523/1524)

A megújulási mozgalom korai énekeinek zöme – nem függetlenül Luther munkatársait is aktívan inspiráló tevékenységétől – tudatos reformatori program keretében Wittenbergben keletkezett, de számos más nyomdahelyre is eljutottak, ahol rendre meg is jelentek újabb kiadásokban. Ezzel együtt figyelemreméltó, hogy az első énekgyűjtemények közvetlenül sem a szász székvároshoz, sem a reformátorok tevékenységéhez nem köthetők. Sokkal inkább a piaci igényekre érzékenyen reagáló nyomdász-kiadói kreativitás eredményeként születtek meg Nürnbergben és Erfurtban – mint látni fogjuk, nagyrészt éppen a fent tárgyalt egyoldalas plakátnyomatokból.

Jobst Gutknecht (fl.1511–1542) nürnbergi nyomdász még 1523 vége előtt megkezdte a munkát *Etlich Cristlich lider/Lobgesang un[d]* Psalm című kiadványán, amely aztán 1524 januárjában jelenhetett meg – rögtön három változatban – wittenbergi helymegjelöléssel és 1514-es dátummal.⁴⁰ Az utóbbit sajtóhibaként értelmezi a kutatás, az előbbi pedig adódhatott a kiadó óvatosságából (nem volt ritka az ilyen félrevezető gyakorlat a 16. század elején), de lehet, hogy csak az énekek eredetére utal, és talán a szász kapcsolat marketingértéke miatt került a címlapra.⁴¹ A füzet teljes címe ugyanis így szól magyarul: „Számos keresztyén ének, dicséret és zsoltár, Isten tiszta Igéjének megfelelően a Szentírásból némely tudós emberek által készítve templomi éneklésre, ahogy az már részben Wittenbergben gyakorlatban is van.”⁴² Ezt a wittenbergi vonalat erősíti meg az évszám fölött kiemelten újra szereplő városnév. Bármi volt is a wittenbergi helymegjelölés oka és célja, az énekkönyv tartalmát tekintve iránymutató információ. Szöveg szerint nyolc ének (de csak négy dallamot) tartalmazott a kiadvány.⁴³ Az első négynek megnevezi a szerzőit,⁴⁴ a többinek nem. Évszámot is az első négyhez közöl,⁴⁵ a második négyhez nem. A belívben három éneknél (2–4.) ad helymegjelölést

³⁷ Degen 2010: 146.

³⁸ Seckendorf 1688: 1/2: 292.

³⁹ Azon túl, hogy az anekdotának a reformáció kezdete utáni első másfél évszázadban nincs adatolható nyoma, a történet kronológiája sem illeszkedik az ismert tényekhez.

⁴⁰ VD16 L 4698–4700. Az előbbi kettő évszámmegjelölése a címlapon „M. D. Xiiij.”, az utóbbié „M.D.XXiiij.” További hivatkozások L 4700 alapján. Gutknechthez ld. Reske 2015: 723–724.

⁴¹ Kadelbach 2011: 32; Leaver 2023: 384; Marti 2024: 14.

⁴² *Achtliederdruck* A1^r.

⁴³ Az itt tárgyalt szempontokhoz vö. Leaver 2017: 91.

⁴⁴ *Achtliederdruck* A1^v (Luther) és A2^v, B1^r, B3^v (Speratus).

⁴⁵ *Achtliederdruck* A2^v, A4^v, B3^r, B4^v. A három nürnbergi változat nemcsak a borítón szereplő évszámában tér el egymástól (1514/1524), hanem az énekek datálásában is. VD16 L 4698–4699 az első két esetben 1523-as évszámot hoz, és csak a 3–4. esetben ír 1524-et, míg L 4700 mind a négyszer a későbbi dátumot használja. Ez rengeteg hipotézisre adott okot a kutatástörténet során. Az eltérés oka valószínűleg az, hogy a korábbi évszámot a forrásul

is (Wittenberg),⁴⁶ a többinél nem. Kottát az első három, az ötödik és az utolsó darabhoz közöl,⁴⁷ de ezek között két azonos dallam található,⁴⁸ pedig más esetben a dallamismétlődésre csak utal,⁴⁹ a negyedik énekhez pedig semmiféle dallaminformációt nem ad.⁵⁰

Az énekek felének Luther volt a szerzője. A 'Jer, örvendjünk keresztyének'-en kívül három zsoltárparafrázisa (Zsolt 12, 14, 130) szerepelt a gyűjteményben, az utóbbi csak négy versszakkal. A ma használatos változat második és harmadik versszaka az itt szereplő második strófa⁵¹ átdolgozása. A két változat viszonyának értelmezésében a kutatás egy teljes kört járt be. A 20. század első felében későbbi átdolgozás vagy a „kalózkidás” eredményének tekintették a „versszakösszevonást”,⁵² ma már viszont – a 19. századi himnológusokhoz hasonlóan⁵³ – sokkal inkább egy Luther által 1524-ben átdolgozott, korai változatként értelmezik a rövidebb szöveget.⁵⁴

Három további ének Paul Speratustól származik. Az 'Eljött hozzánk az üdvösség' kezdetűn kívül a másik kettő nem vált széles körben használttá. Mindhárom ének versszakait betűjelzéssel látja el a szöveg, és mindhárom éneket egy-egy jegyzetsor követ, amelyben versszakonként felsorolja azokat az igehelyeket, amelyek alátámasztják az adott versszak szövegét.⁵⁵ Ezek a bibliai idézetgyűjtemények terjedelemben összemérhők az énekszövegekkel. Az első esetben a jegyzeteknek külön címe van, amely meg is magyarázza, miről van szó: „Kimutatás az Írásból, amelyen ez az ének mindenhol alapul, és amelyre minden dolgunk hagyatkozhat.”⁵⁶ A második és harmadik ének után már nem kapunk ilyen útbaigazítást, csak következik a jegyzetsor. Az énekek címében, a kottasor fölött viszont hosszabb-rövidebb formában mindhárom esetben olvasható a jelzés, hogy a szöveg „Isten igéjén” alapul.⁵⁷ A jegyzetek végén pedig mindenhol szerepel a „Wittenberg 1 5 2 4” keltezés, az első helyen a „Pau. Speratus.” névvel kiegészítve.⁵⁸ A magyarázatok tehát minden bizonnyal magától a szerzőtől származnak, hiszen az *énekek* szerzőjeként már mindhárom címben a kotta fölött szerepelt a neve.

A nyolcadik ének írója nem ismert, bár egy darabig feltételezték Justus Jonas szerzőségét. A névtelenségen kívül abban is eltér a gyűjtemény többi darabjától, hogy a kottája kétszólamú letét,⁵⁹ tehát karének, nyilvánvalóan nem személyes vagy gyülekezeti használatra készült ének (*1. táblázat*). Gutknecht vállalkozásának sikerét mutatja, hogy az *Achtliederdruck*ot még első megjelenése évében újra kiadták Augsburgban.⁶⁰

szolgáló plakátnyomatról vette át a szedő, és csak később, nyomás közben javították – a kiadvány egészének dátumához igazítva és a frissítéssel a marketingértéket növelve – az adatot. A korábbi évszám mindenesetre mind az énekek keletkezéséhez, mind a feltételezett röplapkiadások rekonstrukciójához fontos adalékkul szolgál.

⁴⁶ *Achtliederdruck* A4^v, B3^r, B4^v.

⁴⁷ *Achtliederdruck* A1^v, A2^v, B1^r, C1^r, C2^v.

⁴⁸ *Achtliederdruck* A2^v és C1^r.

⁴⁹ *Achtliederdruck* C1^r (közös dallam a három következő – vagyis az 5–7. – szöveghez).

⁵⁰ Vö. *Achtliederdruck* B3^v.

⁵¹ *Achtliederdruck* C2^r és EG 299 (EÉ 402).

⁵² Spitta 1905: 17–19; WA 35: 97–109, kül. 104–105 és 109.

⁵³ A hivatkozásokhoz ld. Spitta 1905: 17, 2. jz. és WA 35: 97, 1. jz.

⁵⁴ Hahn 1981: 250–267, kül. 251–259; AWA 4: 69–70; HEG 3(15): 27.

⁵⁵ A bibliai jegyzetek: *Achtliederdruck* A4^{r-v}, B2^v–3^r, B4^v.

⁵⁶ „Anzaÿgung auß der schrift warauff diß gesang allenthalben ist gegründet./Darauff sich alle unser sach verlassen mag” (*Achtliederdruck* B1^r).

⁵⁷ *Achtliederdruck* A2^v, B1^r, B3^v.

⁵⁸ *Achtliederdruck* A4^v, B3^r, B4^v.

⁵⁹ *Achtliederdruck* C2^v.

⁶⁰ VD16 L 4697 (Augsburg: Melchior Ramming, 1524).

Sz.	Szerző	Énekcím	Megjegyzés
1.	Martin Luther (+)	‘Jer, örvendjünk, keresztyének’ ⁶¹ (*)	
2.	Paul Speratus (++)	‘Eljött hozzánk az üdvösség’ ⁶² (*)	Utána igehelylista
3.	Paul Speratus (++)	‘In Gott glaub ich, daß er hat’ ⁶³ (*)	Utána igehelylista
4.	Paul Speratus (++)	‘Hilf Gott, wie ist der Menschen Not’ ⁶⁴	Utána igehelylista
5.	Martin Luther	‘Lásd meg a mennyből, Úristen’ ⁶⁵ (*) ⁶⁶	Zsolt 12
6.	Martin Luther	‘Es spricht der Unweisen Mund wohl’ ⁶⁷	Zsolt 14
7.	Martin Luther	‘Mélységes mélyből kiáltunk’ ⁶⁸	Zsolt 130
8.	Ismeretlen	‘In Jesu Namen heben wir an’ ⁶⁹ (*)	Kétszólamú

1. táblázat: Az *Achtliederdruck* (Nürnberg, 1524) énekei⁷⁰

Gutknecht kiadványából több eredeti példány is fennmaradt, és már a digitalizáció előtt, a 20. század közepén jelent meg belőle facsimile kiadás is,⁷¹ amelyet 2011-ben újra közreadtak.⁷² Nem véletlenül, hiszen a jelentőségét nehéz túlbecsülni. Hagyományosan ezt tartották az első evangélikus énekeskönyvnek, és a 19. század második felétől kezdve elterjedt a tartalma alapján ráragasztott „Achtliederbuch” (a.m. ‘nyolcénekes könyv’) megnevezés. Ezt azonban ma már inkább kerüli a szaktudomány, és helyette a precízebb *Achtliederdruck* (a.m. ‘nyolcénekes nyomtatvány’) alak használatát javasolja.⁷³ A mindössze tizenkét lapból álló quartoformátumú kiadvány fizikai megjelenését tekintve vékony füzet, aligha nevezhető könyvnek. De nem csak a szerény terjedelem miatt nem tekinthető valódi énekeskönyvnek a nürnbergi nyomtatvány, bármennyire hivatkozik is címében a templomi használatra. Lényegében mindaz a koncepcionális tartalom hiányzik belőle, amely a méretén túl könyvvé tesz egy kiadványt.

Az énekek sorrendje esetlegesnek tűnik, és a közreadásuk formája is sokkal inkább őrizni látszik a forrásanyagot biztosító röplapok jellegzetességeit, mint hogy átgondolt szerkesztői-szöveggondozói megközelítést tükrözne. Ahogy láttuk, a szerzők nevesítése, az énekek datálása, a szövegmagyarázatok, sőt a dallamközlés rendje is kusza. Az utolsó – anonim,

⁶¹ EÉ 318 = ‘Nun freut euch, lieben Christen g’mein’ (EG 341); Wackernagel 1964: 3:5 (2. sz.); WA 35: 133–135, 422.22–425.24; AWA 4: 56–58, 154–159 (2. sz.); HEG 3(19): 44–53.

⁶² EÉ 320 = ‘Es ist das Heil uns kommen her’ (EG 342); Wackernagel 1964: 3:31–33 (55. sz.); HEG 3(31): 33–42.

⁶³ Wackernagel 1964: 3:33–36 (56–57. sz.).

⁶⁴ Wackernagel 1964: 3:36–37 (58. sz.).

⁶⁵ EÉ 257 = ‘Ach Gott, vom Himmel sieh darein’ (EG 273); Wackernagel 1964: 3:6 (3. sz.); WA 35: 109–120, 415.10–417.24, 488–490; AWA 4: 62–65, 175–179 (8. sz.); HEG 3(13): 63–68.

⁶⁶ A kottával ellátott ének címe fölött bevezető útmutatás: „A három következő zsoltárt erre a dallamra lehet énekelni.” („Die drey nachfolgenden Psalm. singt man in disem thon.” *Achtliederdruck* C1^r). A dallam (és a kottakép) ugyanaz, mint ami Speratus első énekénél már szerepelt (A2^v).

⁶⁷ Wackernagel 1964: 3:6–7 (4. sz.); WA 35: 121–122, 441.4–443.5, 505; AWA 4: 65, 180–183 (9. sz.).

⁶⁸ EÉ 402 = ‘Aus tiefer Not schrei ich zu dir’ (EG 299); WA 35: 97–109, 419.10–422.21, 492–493; AWA 4: 68–70, 188–193 (11. sz.); HEG 3(15): 24–30.

⁶⁹ Wackernagel 1964: 3:511 (565. sz.).

⁷⁰ A (*)-gal jelölt darabok kottával, a (+) jelűek a szerző nevének feltüntetésével; a (++) jelűeknél a szerzőnév mellett hely- és évszámjelölés is szerepel.

⁷¹ Beilage zu JbHL 2 (1956); vö. Ameln 1956.

⁷² Beilage zu JbHL 50 (2011); vö. Kadelbach 2011.

⁷³ A terminológia változásához ld. Kadelbach 2011: 31–32. A régi szóhasználat azonban számos tudományos igényű munkában is továbbél.

kétszólamú – tétel pedig annyira kilóg a sorból, hogy az is felmerült, hogy csak az üres oldalak kihasználása érdekében került a gyűjtemény végére. Összességében mindez arra enged következtetni, hogy a kiadvány lényegében „gyűjteményes szórólapkiadás”, ami nem akar tudatosan műfajt váltani, hiszen tényleges szerkesztői munkáról nincs szó, a szedő egyszerűen újraalkotta a mintául szolgáló plakátnyomatok tartalmát. A valódi újítása nem az, hogy több éneket tesz egyszerre elérhetővé, hiszen a terjdelem függvényében nyomtathattak ki két éneket egyetlen lapon.⁷⁴ Az is lehetséges, hogy az *Achtliederdruck*ban szereplő három Luther-zsoltár is jelent már meg együtt, egyetlen röplapon korábban.⁷⁵

A nürbergi kiadvány újszerűsége a lapozható – és tartósabb – füzetformátum bevezetésében állt. Erre pedig azért volt érdemes váltani, mert minden bizonnyal nagyobb profittal kecsegtetett, mint az önálló lapok utángyártása. Vagyis Gutknecht énekfüzetét nem a liturgiai reform teológiai-egyházi szempontjai, hanem elsősorban vállalkozói-üzleti megfontolások hívták létre. Az *Achtliederdruck* tehát aligha az első igazi énekeskönyv, de mérföldkő az egylapos nyomatok felől a valódi gyülekezeti énekeskönyvek felé vezető úton.

Összegzés, kitekintés: *Erfurti Enchiridia* (1524)

Az igazi áttörést majd az *Erfurti Enchiridion* hozza meg.⁷⁶ Ez két rivális kiadónál gyakorlatilag egyszerre jelent meg. Mindkét változata 26 tételt tartalmaz, tehát több mint háromszor akkora a terjedelme, mint az *Achtliederdruck*é, amelynek összes énekét újraközi. A szerzők között továbbra is Luther dominál, a zsoltárparafrazisok száma hétre emelkedik, és az énekek között tematikus csoportok is felismerhetők.

Bár ezek a kiadványok is őriznek még sok mindent a plakátnyomatos előzményekből, és ezek is piacvezérelt nyomdászati vállalkozások, nem szigorúan egyházi-teológiai szempontok szerint szerkesztett munkák, összességében mégis sokkal egységesebbek, átgondoltabbak, mint az *Achtliederdruck*, amit az is mutat, hogy egy ismeretlen szerzőtől saját előszóval jelentek meg. Ráadásul néhány év alatt tucatnyi kiadást megértek, és Erfurton túl is széles körben elterjedtek.⁷⁷ Joggal tekinthetők tehát a reformáció első énekeskönyvének. Részletes bemutatásuk azonban egy önálló – és nagyobb terjedelmű – tanulmányt igényel.⁷⁸

Irodalom

Rövidítések

Achtliederdruck = *Etlich Cristlich lider Lobgesang/uñ Psalm/dem rainen wort Gottes gemeß/aus der heyligē schrift/durch mancherley hochgelerter gemacht/in der Kirchen zů singen/ wie es dann zum tayl berayt zů Wittenberg in u[e]bung ist*. 1524. Nürnberg: Jobst Gutknecht.

AWA 4 = Jenny, M. (Hrsg.) 1985. *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge: Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe*. = Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers 4. Köln–Wien: Böhlau.

BBKL = *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, Hrsg. Frierich-Wilhelm Bautz, Traugott Bautz, Uta Timpe-Bautz, z. Z. 47 Bde. 1975–. Hamm–Herzberg–Nordhausen: Bautz. Online kiadása: www.bbkl.de.

EÉ = *Evangélikus Énekeskönyv*. 1982. Budapest: MEE Sajtóosztálya.

⁷⁴ Vö. pl. Brednich 1975: 2:30 (Nr. 58), 2:32 (Nr. 63), 2:49 (Nr. 123), 2:52 (Nr. 135).

⁷⁵ Leaver 2023: 386.

⁷⁶ Ld. 4. jz.

⁷⁷ VD16 E 1154–1163, 1165. A nyomdahelyek között találjuk Boroszlót, Nürnberget és Straßburgot is.

⁷⁸ Ld. előkészületben lévő tanulmányomat: ‘Az *Erfurti Enchiridion* (1524): A reformáció első énekeskönyve’.

- EG = *Evangelisches Gesangbuch* (3. Aufl.). 1999. Karlsruhe: Evangelischer Presseverband für Baden.
- Färbefaß-Enchiridion = *Eyn Enchiridion oder Handbuchlein.eynem yetzlichen Christen fast nutzlich bey sich zuhaben/ zur stetter vbung vnnnd trachtung geystlicher gesenge/ vnd Psalmen/ Rechtschaffen vnnnd kunstlich vertheuscht*. 1524. Erfurt: Johannes Loersfeld.
- HEG 2 = W. Herbst (Hrsg.) 1999. *Komponisten und Liederdichter des evangelischen Gesangbuchs = Handbuch zum Evangelischen Gesangbuch*, 2. Band. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- HEG 3 = G. Hahn, J. Henkys et al. (Hrsg.) 2000–. *Liederkunde zum evangelischen Gesangbuch = Handbuch zum Evangelischen Gesangbuch*, 3. Band, z. Z. 31 Hefte. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- JbLH = *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*.
- LVM = *Luther válogatott művei*, szerk. Csepregi Z. et al., eddig 8 köt. 2011–. Budapest: Luther Kiadó.
- Maler-féle Enchiridion = *Enchiridion Oder eyn Handbuchlein/ eynem yetzlichen Christen fast nutzlich bey sich zuhaben/zur stetter vbung vnnnd trachtung geystlicher gesenge/vnd Psalmen/ Rechtschaffen vnnnd kunstlich vertheuscht*. 1524. Erfurt: Matthes Maler.
- VD16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD 16)*. www.vd16.de.
- WA = *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, 73 Bde. in 85. 1883–2009. Weimar: Böhlau.
- Ameln, K. 1956. Das *Achtliederbuch* vom Jahre 1523/24: Zu unserer Faksimile-Beilage. JbLH 2: 89–91.
- Ameln, K. 1957. „Es wolle Gott uns gnädig sein“: Über Herkunft und Gestalt der „Straßburger“ Melodie. JbLH 3: 105–108, Tafel I–II.
- Brednich, R. W. 1975. *Katalog der Liedflugblätter des 15. und 16. Jahrhunderts*, 2 Bde. Baden-Baden: Valentin Koerner.
- Degen, D. 2010. Das Lied „Es ist das Heil uns kommen her“ von Paulus Speratus. JbLH 49: 135–162.
- Hahn, G. 1981. *Das Evangelium als literarische Anweisung: Zu Luthers Stellung in der Geschichte des deutschen kirchlichen Liedes*. München–Zürich: Artemis.
- Hendrix, S. H. (ed.) 2009. *Early Protestant Spirituality*. New York–Mahwah: Paulist Press.
- Kadelbach, A. 2011. Das „Achtliederbuch“ vom Jahre „1523/1524“: Zu unserer Faksimile-Beilage. JbLH 50: 30–34.
- Kaufmann, Th. 2019. *Mitte der Reformation: Eine Studie zu Buchdruck und Publizistik im deutschen Sprachgebiet, zu ihren Akteuren und derer Strategien, Inszenierungs- und Ausdrucksformen*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Leaver, R. A. 2017. *The Whole Church Sings: Congregational Singing in Luther's Wittenberg*. Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Leaver, R. A. 2023. The First Lutheran Hymnals of 1524. *Lutheran Quarterly* 37: 373–406.
- Luther M. 1994. *Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének: 1522. március 9–16-ig*. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség.
- Marti, A. 2024. Die drei von 1524: *Achtliederbuch – Eyn geystlich Gesangk Buchleyn – Erfurter Enchiridien*. *Musik & Kirche: Die Zeitschrift für Kirchenmusik* 94: 14–18.
- Matheson, P. (ed.) 1994. *The Collected Works of Thomas Müntzer*. Edinburgh: T&T Clark.
- Payr S. 1926. Luther és az egyházi ének. *Theologiai Szemle* 2: 900–917.
- Reske, Ch. 2015. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet: Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*. 2., überarb. u. erw. Aufl. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Seckendorff, V. L. v. 1688. *Commentarius Historicus et Apologeticus De Lutheranism, Sive de Reformatione Religionis ductu D. Martini Lutheri In magna Germaniae parte, aliisque regionibus & speciatim in Saxonia recepta & stabilita*. Frankfurt–Leipzig: Johann Frederick Gleditsch.
- Sonderpostwertzeichen „500 Jahre Evangelisches Gesangbuch“. 2024. A német Szövetségi Pénzügyminisztérium 01/2024. sz. sajtóközleménye (2024. jan. 19.). <https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Pressemitteilungen/Briefmarken/2024/2024-01-19-sonderbriefmarke-evangelisches-gesangbuch.html> (letöltve: 2025.01.10.)
- Spitta, F. 1905. „*Ein feste Burg ist unser Gott*“: *Die Lieder Luthers in ihrer Bedeutung für das evangelische Kirchenlied*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wackernagel, Ph. 1964. *Das deutsche Kirchenlied: Von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, 5 Bde. Leipzig: Teubner, 1864–1877. Repr. Hildesheim: Olms.